

УДК 005.415-351.824(477.52/.6):94(100)“1914/1918”

DOI <https://doi.org/10.12958/3083-7030-2025-1-129-141>**Сердюк Олександр Васильович,**

кандидат історичних наук, доцент,

старший науковий співробітник

Інституту історії України Національної академії наук України,

м. Київ, Україна.

historydeperment9@gmail.com<https://orcid.org/0000-0002-2109-7900>**ЗАНЕПАД ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ Й ПРИДНІПРОВ'Я НАПРИКІНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ**

Росія впала, подібно Іроду, пожерта черв'яками, що укорінилися в її організмі, напередодні своєї перемоги (Ллойд Джордж, 1935).

Перша світова війна, яка тривала із середини літа 1914 майже до кінця 1918 р., перевершила за своїми масштабами й кровопролиттям усі попередні воєнні конфлікти на нашій планеті. У її кривавому вирі загинуло близько 10 мільйонів осіб, поранені й контужені – 20 млн.

Із самого початку війни почалася масова мобілізація до армії і тилових гарнізонів. З однієї тільки Наддніпрянської України мобілізовано за роки війни близько 4 млн чоловіків.

Перебуваючи в складі Російської імперії, Україна впливала на хід війни в контексті й інших важливих чинників. Маючи доволі продуктивне й багатогалузеве сільське господарство, вона поставляла до армії у великих обсягах продовольство. Металургійні заводи Донбасу й Придніпров'я виробляли напередодні війни майже три чверті всієї виплавки чавуну в Російській імперії – 73,71 %. З нього виробляли широкий сталевий асортимент, на якому тримався весь комплекс озброєнь для армії. Питома вага видобутого в Донецькому басейні кам'яного вугілля й антрациту після захоплення Німеччиною в 1915 р. Домбровського кам'яновугільного басейну досягла в 1916 р. 80 % від загальноімперського (Реєнт, Сердюк, 2004, с. 9).

Проте наприкінці 1916 р. видобуток мінерального палива й виробництво чавуну, сталі та готового прокату стало різко падати. До того ж унаслідок транспортної кризи залізниці підвозили до металургійних заводів дедалі менше кам'яного вугілля й коксу. Місячне виробництво чавуну на Донбасі й Придніпров'ї становило в жовтні 1916 р. 16,4 млн пудів, у листопаді – 14,9, у грудні – 14,0, у січні 1917 р. – 12,8, у лютому – 9,6 млн пудів (ЦДІА України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 17 зв., 36). Через нестачу чавуну й іншої сировини скорочували виробництво та навіть призупиняли роботу гігантські заводи в Придніпров'ї, що працювали на оборону. Це загрожувало безробіттям і соціально-економічною кризою в регіоні.

Причини економічного занепаду в 1917 р., тобто після падіння династії Романових, аналізувалися в тогочасній пресі, пізніше в радянській історіографії (Лозинский, 1929, с. 62). Попри певну наукову цінність цих праць, їх автори не змогли уникнути пропагандистських постулатів, характерних для тогочасної радянської історіографії, що базувалася на принципах марксизму-ленінізму. Після проголошення незалежності України в 1991 р. дослідникам відкрилася можливість відійти від стереотипів, створених в епоху, коли ідеологічні штампи домінували над об'єктивним висвітленням історичних подій. Проте до цього часу ми маємо тільки поодинокі праці, у яких об'єктивно висвітлено становище в промисловості цього регіону (Сердюк, 2001, с. 45). Не знаходить відображення у вітчизняній історіографії, як і в працях З. Лозинського і П. В. Волобуєва, ставлення Тимчасового уряду й гірничопромисловців до

реформування гірничо-металургійного комплексу, особливо методів управління ним. На жаль, воно було негативним, а в низці питань і ворожим, що пришвидшило його занепад і настання соціально-економічної катастрофи. З'ясування низки аспектів проблеми потребує й аналізу мислення і поведінки як тогочасної донецької буржуазії, так і робітничого класу та його верховодів. Дослідження цих та деяких інших аспектів проблеми є змістом цієї праці.

Реформування гірничо-металургійного комплексу назріло задовго до подій 1917 р. Ще восени 1914 р., тобто на початку Першої світової війни, лідери гірничопромисловців неодноразово пропонували російському уряду об'єднати права й зусилля всіх місцевих установ у питаннях розподілу металу, палива, транспорту та забезпечення підприємств продовольством в одному органі. Такий орган мав би перебувати в центрі гірничозаводської промисловості Донбасу і Придніпров'я – у Харкові або Катеринославі. У ньому повинні були представлені з правом вирішального голосу Рада з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, синдикат Продамет, товариство фабрикантів і заводчиків регіону тощо (ЦДІА України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 2 зв.).

Проте пропозиції гірничопромисловців суперечили централістським традиціям, що століттями панували в Російській імперії. Однією з причин пришвидшеного занепаду економіки в роки Першої світової війни стала надмірна централізація промисловості в Російській імперії. На Восьмому Всеросійському з'їзді представників промисловості й торгівлі на початку травня 1914 року було піддано гострій критиці урядову практику в економічній сфері, особливо утиски приватних підприємств. Текстильний фабрикант П. П. Рябушинський, зокрема, обурювався заходами уряду щодо регламентації синдикатської діяльності в імперії, унаслідок чого підприємці вимушені їздити до Санкт-Петербурга «на поклін за дозволом на кожен крок у своїй діяльності, як до ханської ставки». Тому пропозиції гірничопромисловців не мали жодних наслідків.

Певні зрушення щодо реформування управління народним господарством сталися в розпал Першої світової війни, у 1915 р. Через нестачу бойового спорядження царські війська вимушені були відступати широкою лінією фронту. Були втрачені значні території, що призвело до падіння авторитету царизму, й останній змушений був зробити деякі поступки буржуазній громадськості. У переліку заходів, що сприяли мобілізації промисловості для забезпечення військ зброєю і боєприпасами слід назвати створення особливих нарад з оборони, палива, транспорту й продовольства. До їх складу увійшли члени Державної думи і Державної ради, військово-промислових комітетів та представники найбільших підприємницьких організацій. Кожна особлива нарада мала у промислових регіонах свої управлінські установи для забезпечення потреб армії і почасти внутрішнього ринку. Зокрема, на місцях були створені заводські наради, підпорядковані Особливій нараді з оборони.

Але царизм залишився відданим принципам самодержавства й міцно утримував за собою владні прерогативи. На чолі особливих нарад були поставлені міністри, які, як і раніше, були підпорядковані імператорові. За наявності розбіжностей між членами наради, при обговоренні на засіданні важливих питань, вирішальне слово належало міністру. Найбільші повноваження одержав військовий міністр. Він міг призупинити розпорядження інших міністрів і тим самим кожної особливої наради.

Після падіння династії Романових наприкінці лютого 1917 р. ставлення уряду до питання будь-якої децентралізації управління промисловістю, особливо в національних регіонах, по суті, не змінилося. Щоправда Тимчасовий уряд розробляв паперові паліативні схеми, але в дійсності дотримувався управлінської моделі, відпрацьованої протягом багатьох поколінь.

Та все ж гірничопромисловці після усунення Романових від влади спробували реалізувати свої давні пропозиції. До того ж вони їх підтримала Катеринославська заводська нарада. На початку березня 1917 року за ухваленням заводської наради до Петрограду була відправлена

телеграма, від змісту якої ставало моторошно. Її підписав районний уповноважений полковник О. В. Панкін. У ній повідомлялося, що умови, які склалися останнього часу в регіоні, «загрожують справі оборони катастрофою. Через нестачу сировини зупинилася половина доменних печей, а решта працює в скороченому темпі». Більшість мартенівських печей і прокатних майстерень припинила діяльність. Зупинилися всі трубні й металообробні заводи. Снарядні та механічні заводи скорочують виробництво. У цьому місяці буде вироблено тільки третину від запрограмованого металу. Для виходу із цього становища необхідно негайно заснувати установу, яка здатна об'єднати всі організації з постачання сировини й продовольства. Їй варто надати надзвичайні повноваження для розпоряджень на власний розсуд (ЦДІА України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 17 зв., 36.).

7 березня 1917 р. Катеринославська заводська нарада разом з директорами металургійних заводів розглянула загрози для оборони країни внаслідок падіння виробництва в регіоні. Водночас були визначені заходи для виходу з кризи. По-перше, негайно створити в центрі Донбасу й Придніпров'я орган з надзвичайними владними повноваженнями для забезпечення продуктивної роботи заводів, рудників і залізниць. Тим самим цей орган об'єднає дії уповноважених з оборони, палива, транспорту й продовольства в регіоні. По-друге, всі металургійні заводи Донбасу й Придніпров'я, які розподілені нині поміж трьома уповноваженими з розподілу металів, мають бути об'єднаними в одній «уполобороні» в Катеринославі. По-третє, функції уповноваженого з постачання металами варто обмежити загальним обліком і розподілом між відомствами й організаціями.

Зрештою, заводська нарада вважає вкрай важливим і необхідним для скорочення транспортних затрат, пришвидшення виконання замовлень, зростання продуктивності та з метою загальнодержавної економії перенести виконання замовлень з виробництва виробів «з півночі на південь» (ЦДІА України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 17 зв., 36).

Зі свого боку, керівництво Ради з'їзду гірничопромисловців уважно спостерігало за подіями в Петрограді після приходу до влади Тимчасового уряду. Уже 3 березня 1917 р. Рада з'їзду гірничопромисловців звернулася до нової влади з пропозиціями, висловленими восени 1914 р., які тоді були відкинуті. Тепер вони були доповнені новими міркуваннями. Гірничопромисловці бажали вирішувати питання видобутку палива, транспорту, постачання рудників і заводів сировиною та продовольством у Харкові. Відповідні повноваження, на їх переконання, варто надати особливому комітету в Харкові. Якщо це питання не буде вирішеним негайно, наголошувалося в поданні ради з'їзду до уряду, то видобуток мінерального палива зупиниться (Горно-заводское дело. 1917. № 9. с. 15418). У відповідь на це подання міністр торгівлі й промисловості О. І. Коновалов надіслав 6 березня Раді з'їзду телеграму, у якій, зокрема, було заявлено, що «міністерство розпочне розробляти найважливіші законопроекти з регулювання економічного життя країни» (Горно-заводское дело. 1917. № 9. с. 15418). Для більш докладного інформування уряду щодо становища в промисловості регіону до Петрограду мали відправитися дві делегації: від Катеринославської заводської наради – О. В. Панкін, П. Г. Рубін та Гірський; від металургів регіону керівники Новоросійського, Південно-російського Дніпровського і російсько-бельгійського товариств: Свіцин, Макомаський і Сахарнов. 13 березня делегації побували в Харкові, звідкіля далі виїхали до Петрограду. Проте в той же день у пресі з'явилося повідомлення про заснування Тимчасового комітету донецького басейну (Донкому). Воно засвідчило, що Тимчасовий уряд не мав бажання поступитися промисловцям Донбасу й Придніпров'я в питанні децентралізації управління промисловістю.

Згідно з Положенням, підготовленим чиновниками Міністерства торгівлі й промисловості та Особливої наради з палива, Донком створювався для узгодження й об'єднання заходів уповноважених голів особливих нарад з палива, транспорту, оборони та продовольства в Донецькому басейні. До його складу мали увійти уповноважені з оборони, транспорту і продо-

вольства, чотири представники Ради з'їзду гірничопромисловців, чотири представники Ради робітничих депутатів у Донецькому басейні (переважно від Катеринослава) та Харківський і Катеринославський комісари Тимчасового уряду або їх заступники. Головою Комітету призначався головноуповноважений з палива, який перебував під патронажем міністра торгівлі й промисловості. До того ж розпорядження Донкому обмежувалися тим, що не виходили за межі гірничозаводських підприємств. Особливими правами, згідно з 5 пунктом Положення, наділявся голова Комітету. На випадок його незгоди з постановами Комітету він міг направляти їх на вирішення міністром торгівлі й промисловості на його власний розсуд (ДАХО. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 71 – 71 зв.).

До завдань Комітету входило, по-перше, постачання рудників металами, лісом, шкірою, мастильними і світильними матеріалами, продовольством і робочою силою. По-друге, забезпечення паливом залізниць, металургії та флоту за завданнями міністра торгівлі й промисловості. По-третє, визначення заходів для посилення транспортних можливостей в Донецькому басейні. Проте розподіл палива між споживачами залишився в головноуповноваженого Чернишова (ДАХО. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 71–71 зв.). Член робітничої фракції Донкому А. С. Сандомірський – видатний представник революційної демократії в Донецько-Криворізькому басейні, член меншовицької партії. Наполегливо й безкомпромісно захищав права й інтереси робітничого класу. 15 березня 1938 р. розстріляний посіпаками злочинного сталінського режиму. Він негативно характеризував роботу цієї установи, створеної урядом. За його оцінкою, з перших кроків її діяльності стало зрозуміло, що вона не створена для справжньої роботи, оскільки сфера наданих їй повноважень абсолютно недостатня (Горно-заводское дело. 1917. № 30–31. с. 10).

Цікавим виявилось ставлення гірничопромисловців до Положення про Тимчасовий комітет Донецького басейну. 15 березня 1917 р. його зміст обговорювався на засіданні Ради з'їзду гірничопромисловців. Виявилось, що дехто з них бажав «встановлення такого порядку, коли паливо розподіляється через Раду з'їзду і створений комітет Донецького басейну» (ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 20 зв.). Проте Особлива нарада з палива продовжує функціонувати в попередньому вигляді. Представник промисловості не став головою Донкому. Особлива нарада з оборони держави була збережена в тому ж вигляді, що й за старого режиму. Те саме стосується й діяльності Особливої наради з транспорту. Найбільше незадоволення становищем щодо управління вугільною промисловістю висловив представник антрацитової промисловості Скорута. На його переконання, головноуповноважений з донецького палива не може бути головою Донкому, а особливо Чернишов. У центрі його діяльності завжди була реквізиція державою кам'яного вугілля й антрациту. Він вніс повний хаос до справи розподілу палива. Згідно зі змістом Положення про Донком, права голови комітету – це повне повернення до старого режиму (ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 20 зв.).

Проте лідер гірничопромисловців М. Ф. Дітмар був іншої думки. Завжди готовий до компромісів й угодовства з владою, він зустрічався з О. І. Коноваловим та іншими вищими урядовцями й усвідомив негативне ставлення нової бюрократії до питання децентралізації управління промисловістю. До того ж ще за часів попереднього режиму лідерами гірничопромисловців була відпрацьована практика вирішення різних аспектів життя й діяльності вугільної промисловості кулуарно з керівництвом провідних міністерств (торгівлі й промисловості, фінансів та шляхів сполучення). Ці державні установи вони вважали своїми. Тому М. Ф. Дітмар підсумував дискусію словами: про особу Чернишова говорити не варто, а його головування в Донкомі відповідає нашим інтересам (ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 20 зв.).

Через обмеженість повноважень Донком ухвалював постанови, які не могли хоч якось оздоровити промисловість та реформувати управління паливно-металургійним комплексом Донбасу й Придніпров'я. Наприклад, виконавче бюро Донкому у своїй діяльності приділяло най-

більше часу розбору різних конфліктів між робітниками й адміністрацією підприємств, чим було позбавлене можливості продуктивно вирішувати інші важливі питання. Тільки з 1 липня до 20 вересня 1917 р. відбулося 55 засідань виконавчого бюро, на яких розглянуто 127 конфліктів між робітниками, власниками та адміністрацією рудників і заводів (ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 40, 49).

Тим часом у регіоні продовжувалося падіння видобутку мінерального палива, зменшувалося виробництво чавуну, коксу і готового прокату. Про це засвідчують дані Металургійної комісії Ради з'їзду гірничопромисловців. Виплавка чавуну за I півріччя 1917 р. становила 70,2 млн пудів проти 83,3 млн пудів у першому півріччі 1916 р. (ЦДІА України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 17 зв., 36.). 21 червня 1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив законопроект про заснування Економічного комітету для регулювання господарського життя країни (Известия Харьковского губернского общественного комитета (Губернские ведомости). 1917. 12 июля). 23 червня Донком на своєму засіданні дійшов згоди про необхідність реорганізації своєї установи.

По-перше, Донком має стати районним комітетом постачання і вищим місцевим урядовим органом, що регулював виробництво на гірничих і гірничозаводських підприємствах. По-друге, Комітет повинен керувати діяльністю всіх урядових органів з продовольства, палива, металу, оборони, транспорту й праці та перетворити їх у свої відділи. По-третє, Комітет повинен регулювати всі заходи у таких сферах, як запровадження вугільної монополії, синдикування й трестування промисловості та розподіл між підприємствами замовлень і контроль за їх виконанням. Зрештою, доручити комісії, створеної постановою Комітету, скликати на 12 липня 1917 р. з'їзду постачання для затвердження проекту реорганізації Комітету (ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 40, 49).

Відповідно до цього рішення, 12 липня 1917 р. в Харкові почалися засідання обласного установчого з'їзду постачання. Наступного дня з'їзд заслухав доповідь С. С. Остапенка «Постачання країни донецьким паливом і вугільна монополія». На думку доповідача, причини катастрофічного становища, у якому опинилася країна через нестачу мінерального палива, не випадкові. Вони стали наслідком особливості російського капіталізму. Випещений у специфічних умовах царського режиму, він виявився нездатним до виконання тих завдань, які були пред'явлені війною. Тоді як капіталізм країн союзників (Франції, Англії та США) швидко й раціонально пристосувався до вимог поточного моменту. Зрештою, ставлення до паливної справи самих гірничопромисловців, особливо після усунення самодержавства, не було раціональним. Вони всіма силами прагнули «утримати старі порядки дореволюційного господарства». У Донкомі вони не зробили жодного позитивного кроку в справі управління економікою й весь час «відбивалися від натиску демократичного елемента» (Горно-заводское дело. 1917. № 30–31. с. 3).

Причини низки негараздів у паливній промисловості регіону могли бути усунені запровадженням вугільної монополії, проект якої вже був підготовлений чиновниками Міністерства торгівлі й промисловості. Згідно з ним запровадження і управління монополії покладалося на двох осіб: голову Особливої наради з палива і його головноуповноваженого. При останньому створювалась рада з 19 цензовиків і 6 робітників. У разі незгоди між головноуповноваженим і Радою справа вирішувалася головою Особливої наради з палива, тобто міністром торгівлі й промисловості, як і за старого режиму. Отже, центральна влада міцно утримувала у своїх руках віжки управління вугільною галуззю.

Запропонована міністерством модель реформування вугільної галузі призвела до гострих сварок на обласному з'їзді постачання. Представники демократичних установ і організацій, зокрема робітничої фракції Донкому, звинувачували вищих урядовців, особливо товариша міністра торгівлі й промисловості П. Пальчинського і «його кліку» в ігноруванні інтересів рядових споживачів палива і взагалі у шкідливій діяльності. Окрім того, з'їзд звернув увагу Тимчасового уряду на антидержавну діяльність цього чиновника, який гальмує організацію

нормального господарського життя країни та відроджує встановлені царським режимом відживші установи. У своїй резолюції з'їзд висловив прохання вивести П. Пальчинського з Міністерства торгівлі й промисловості (Горно-заводское дело. 1917. № 30–31. с. 7).

Гострій критиці були піддані на з'їзді й гірничопромисловці. За свідченням меншовика Гуревича, протягом трьох днів засідань з'їзду промисловці гальмували його роботу щодо боротьби з розрухою в господарському житті країни і противилися створенню установ для організації народного господарства на прогресивних началах. Вони не винесли на розгляд з'їзду жодної доповіді, жодної позитивної пропозиції. При обговоренні й читанні резолюцій вони або відмовлялися голосувати, або покидали зал засідань разом з особоуповноваженим по донецькому паливу Чернишовим (Горно-заводское дело. 1917. № 30–31. с. 13).

У відповідь гірничопромисловці пред'явили ультимативні вимоги у вигляді «особливої думки». По-перше, промислова група вважає, що поспішне руйнування установ без попереднього і всебічного вивчення тільки погіршить сучасне важке становище країни. По-друге, промисловці можуть бути активними учасниками створення тільки таких державного значення органів, що регулюють життя країни, які виникають з дозволу Тимчасового уряду. По-третє, паритет в органах постачання має бути таким: 1/3 від промислових організацій, 1/3 від робітничих і 1/3 від громадських і урядових установ, а в органах, які причетні до виробництва, половина місць має належати промисловцям, а решта розподілятися порівну між урядовими, громадськими і робітничими організаціями. На основі тільки цих пропозицій організаційна комісія має скликати новий обласний з'їзд за згодою Тимчасового уряду. Після проголошення своєї заяви промислова група покинула зал засідань.

Попри зухвалу поведінку промислової групи, харківський з'їзд постачання постановив провести вибори до обласного Економічного комітету від революційно-демократичної і нейтральної груп, залишивши місця і для підприємців. Водночас з'їзд запропонував Тимчасовому уряду негайно ухвалити закон про заснування обласних економічних Рад і Комітетів, з примусовою участю в них промислових організацій. Зрештою, з'їзд постановив відправити до Петрограду делегацію для затвердження своїх постанов «в екстремому порядку» (Горно-заводское дело. 1917. № 30–31. с. 12–13).

Після повернення з Петрограда, члени делегації (С. С. Остапенко, А. С. Сандомирський та Еппельбаум) звітували про результати своєї поїздки до столиці виконавчому бюро Донкому. З'ясувалося, що затвердити проєкт положення обласного економічного комітету, ухваленого харківським з'їздом постачання, неможливо, оскільки ще не створені остаточно аналогічні установи в центрі. З огляду на це, у Петрограді відмовили надати фінансові засоби для його існування (Харьковский вестник. Губернский официальный орган Временного правительства. 1917. 25 июля.). Отже, Тимчасовий уряд залишився відданим централізаторським методам управління народним господарством країни.

Підсумовуючи вищевикладений матеріал, варто звернути увагу й на інші причини провального реформування паливно-металургійного комплексу Донбасу й Придніпров'я в 1917 р. Насамперед вони ховаються в особливостях формування й розвитку російського уряду, особливо в галузях важкої промисловості. Підприємства останньої з'явилися як наслідок економічної політики російської політики в останні третині XIX ст. Шляхом форсованої індустріалізації за участю іноземного капіталу державою насаджувалися величезні підприємства, а то й галузі промисловості (металургійна, вугільна, електротехнічна тощо). У результаті їхніми фактичними власниками часто були могутні зарубіжні корпорації з правом юридичної особи. Це зіграло негативну роль в умовах революційних подій 1917 р., коли промислова група в Донкомі на чолі з М. Ф. Дітмаром відмовилась укласти колективну угоду з робітниками регіону. Промисловці та їхні юристи мотивували свою відмову, зокрема, «відсутністю на місцях повноважних органів, які перебувають за кордоном» (ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 141.

Арк. 43–43 зв.). Останнє було надзвичайно широко використано партіями й організаціями лівого спрямування у своїй організаційно-пропагандистській роботі й пришвидшило соціально й економічно катастрофу наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.

Варто врахувати й те, що на політичній сцені імперії домінували представники великого землеволодіння, а торгова й промислова буржуазія мали другорядне значення. Як відзначалося вище, російський капіталізм був «випещений у специфічних умовах царського режиму». Це надзвичайно вдале й точне визначення, своєрідний вирок російському капіталізму на харківському обласному з'їзді постачання був зроблений С. С. Остапенком, який напередодні Першої світової війни досліджував експортний потенціал сільського господарства України. Улітку 1917 р. активно займався реформуванням регіональних органів регулювання економіки. Після поразки визвольних змагань українського народу відмовився від еміграції. У розпалі сталінських репресій був заарештований і розстріляний у 1936 р., як і безліч інших представників революційної демократії. Він виявився неспроможним вчасно створити ні свої політичні партії, ні професійні організації нової формації, як це було в країнах розвинутого капіталізму. Лідери гірничопромисловців зосереджували свої зусилля на кулуарному вирішенні в міністерствах потреб промислового регіону (зниження тарифів на залізницях, підвищення цін на метал, мінеральне паливо і готову продукцію тощо), що призводило до незадоволення широких верств населення. Звідси – зневажливе ставлення в суспільстві. У медіа набула широкого поширення фраза «ходатайствующая промышленность».

Щоправда, керівництво Ради з'їзду гірничопромисловців надзвичайно високо оцінювало досягнення гірничої і металургійної промисловості Донбасу й Придніпров'я, яка «розвинулася за переважної участі іноземного капіталу, пройшла інтенсивний процес картелювання» (Горно-заводское дело. 1916. № 12. с. 13173). Проте більш уважний погляд на роботу паливно-металургійного комплексу свідчить про інше. Серйозним чинником, який негативно впливав на продуктивність промисловості, був низький рівень її організації. Війна виявила слабкі сторони в діяльності підприємницьких організацій старого типу, створених для захисту економічних інтересів промисловців (Рада з'їзду гірничопромисловців півдня Росії та інших). Їхній вплив на вдосконалення технічних можливостей останніх виявився мізерним. Торговельні, комерційні й виробничі функції виявилися для цих організацій чужими й майже нездійсненними. Життя засвідчило, що такі функції, особливо в умовах війни, успішно виконуються синдикатами і трестами, у розпорядженні яких є торговельні організації, які встановлюють ділові відносини з контрагентами, маючи у своєму розпорядженні готовий і випробований апарат у вигляді як виробничих, так і комерційних структур. У Німеччині вони стали в центрі державної оборони. У Росії, навпаки, засоби масової інформації піддавали синдикати різкій критиці. Автори багатьох публікацій вимагали повної їх ліквідації як шкідливих для суспільства промислових об'єднань.

Здавалося, що в цьому питанні скресла крига після падіння династії Романових. Але дійсність виявилася іншою. 1 липня 1917 р. питання про примусове синдикування промисловості обговорювалося на засіданні Міністерства торгівлі й промисловості. З'ясувалося, що проєкт хоча й перебуває в ембріональному стані, має повну підтримку всього Тимчасового уряду, оскільки сприятиме виходу з «важкого й ненормального становища, у якому опинилась промисловість». При обговоренні проєкту представники промисловості відзначили, що принцип примусовості в такому складному питанні не бажаний і його важко реалізувати. Також виявилось, що погляди чиновників міністерства збігаються з думками представників промисловості, особливо щодо «небажаності втручання уряду в розпорядчі функції синдикатів і трестів». До того ж на засіданні заявлено, що об'єднати в один синдикат вугільну промисловість Донбасу, де різні умови видобутку мінерального палива, неможливо. Те саме стосується і металургійної промисловості Донбасу й Придніпров'я (ДАЛО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 7 – 9). Отже,

спроба підвищити організаційний рівень промисловості для зростання її ефективності виявилася невдалою.

Заслуговує на увагу й більш конкретна оцінка особливостей донецької буржуазії у вугільній промисловості представниками технічної інтелігенції, яка працювала в структурах регулювання економіки, створених за роки війни. Вони звернули увагу на її неорганізованість, політичну аморфність та неусвідомлення своїх класових інтересів. Виявивши велику енергію в хижацьких методах експлуатації земних надр, вони засвідчили повну неспроможність у вирішенні соціальних й економічних проблем у 1917 р. Більшовицький прорив на фронті найбільш організованої буржуазії, професіональні об'єднання якої розташовувалися в Петрограді й Москві, призвів до її повної розгубленості й засвідчив невміння об'єднатись навіть у надзвичайно критичний для неї час. Ще одним серйозним недоліком донецької буржуазії стало підозріле ставлення до урядових органів після Лютневої революції 1917 р. Зберігаючи зовнішню лояльність, вона мала до них своєрідний внутрішній спротив, орієнтуючись на порядки, які були в часи старого режиму. Останнє було характерне й для великого капіталу. Кредо його політичної платформи було таким: за умов світового господарства жодний інший економічний устрій, окрім капіталістичного, у Росії неможливий. З огляду на це, «безплідні та шкідливі всякі спроби хоча б часткового здійснення соціалістичного принципу на окремих підприємствах» (Промышленность и торговля. 1917. № 20–21. с. 388).

Перебіг подій на Донбасі після Лютневої революції свідчить про безперервне погіршення соціально-економічного становища робітництва. Причин для цього було багато. В умовах кризової та затяжної війни ціни на продовольчі товари й предмети повсякденного попиту різко зростали, а заробітна плата здебільшого відставала від них, що призвело до незадоволення й протестів. З іншого боку, негативно впливали на робітниче населення агітація і пропаганда партій та організацій лівого спрямування. Чи не найбільший негативний вплив на несвідоме робітництво мали широко поширені більшовиками висловлювання В. Ульянова (Леніна) про скажені прибутки капіталістів в умовах війни. Останнє, безперечно, у 1917 р. не відповідало дійсності, оскільки багато підприємств мали нестачу обігових коштів навіть для виплати заробітної плати. Проте вимоги щодо подальшого підвищення зарплатні тільки посилювалися, тоді як економіка входила дедалі більше в безвихідь. Позиція великого капіталу ставала дедалі агресивнішою. Він став подеколи переходити в наступ на робітників, намагаючись відкинути їх на дореволюційні позиції.

На крутизні бурхливих революційних подій з'явилися люди люмпен-босяцького походження. Одним з них був Переверзев. У Боково-Хрустальському районі він втручався до розпоряджень рудничої адміністрації з погрозами на її діяльність та збуджував робітників до нових вимог, які перевищували їхні попередні бажання (ДАДО. Фр. 2623. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3 – 3 зв.). Для збудження робітничого населення він використовував різні демагогічні прийоми. «Миленькі мої шахтарчики, – виголошував він на мітингах, – ви голі й босі, вас експлуатують, над вами знушаються. Та коли ми станемо владою, будемо кататись на капіталістах, їздити на їх шиях». За свідченням члена робітничої фракції Донкому А. С. Сандомірського, Переверзев був людиною з кримінальним минулим. Заробітну плату він получав від промисловців, будучи членом Ради робітничих депутатів (ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 10 зв.).

Загалом у середовищі найменш свідомої частини суспільства посилювався рух у бік максималізму та анархії. Їм здавалося, що всього легко досягнути, що соціалізм стає завданням найближчого часу. Для цього варто тільки прибрати з їхнього шляху буржуазію та інших ворогів народу. Такі почуття охоплювали найбільш темну, неосвічену частину суспільства. Цей рух стимулювався радикалами лівого спрямування: більшовиками, есери-максималістами й анархістами різних політичних відтінків.

За вплив на робітниче середовище боролися також меншовики. Вони вважали, що гаслом робітничого класу мало бути непроголошення робітничого контролю, як цього вимагали лєнінці, а державне регулювання виробництва за участю всіх класів, зацікавлених у подоланні розрухи (Борьба. Орган Екатеринославской организации российской социал-демократической рабочей партии. 1917. 10 июня.). З посиленням останньої, стержнем економічної програми меншовиків стала вимога синдикування і трестування промисловості.

Що стосується більшовиків, то вони з успіхом використали гасло робітничого контролю для захоплення влади. Їхні заходи в економіці були хаотичними. Їхні представники в Донкомі, як правило, відмовчувалися, обговорюючи різні питання. Не маючи серйозної економічної програми, вони гарячково шукали методи управління народним господарством після захоплення влади. На першому етапі свого врядування вони взяли на озброєння меншовицьку економічну програму синдикування й трестування промисловості.

Помітну роль відігравали на Донбасі есери-максималісти й анархісти, що недостатньо висвітлено в нашій історичній літературі. Максималісти визнавали у своїх медіа, що вони «ідейно сприяли жовтневому перевороту в Петрограді, хоча їхні бойові сили були незначними». Проте вони підкреслювали свою «видатну діяльність у Донецькому басейні». Їхнім лозунгом стало «захоплення фабрик і заводів, тобто експропріація власності буржуазії революційним шляхом». Після жовтневого перевороту вони вимагали «соціалізації фабрик і заводів та організації виробництва зусиллями фабрично-заводських комітетів і професіональних об'єднань» (Максималіст. 1918. № 7). Близькими були й вимоги анархістів, які наполягали негайно «брати фабрики й заводи у свої руки в тому смислі, щоби мати свою адміністрацію» (Труд и воля. 1917. 9(22) августа). На конференції заводських комітетів Харкова анархісти вимагали захопити банки, заводи, фабрики, щоби не було ані страйків, ані голоду (Социал-демократ. Рабочая газета. 1917. 16(29) июня). Отже, у таборі лівого спрямування були різномасні політичні й соціальні сили, серед них були й демагоги та авантюристи, які використовували кожен ситуацію на поворотах революції на свою користь, прагнучи на словах «в'їхати до царства соціалізму шляхом реквізицій, не зупиняючись на дрібних станціях». Усе це свідчить про спрощене розуміння соціальних й економічних проблем.

Так, Тимчасовий уряд виявився неспроможним реформувати управління надмірно зацентралізованою економікою, що призвело до неухильного погіршення її становища в досліджуваному тут регіоні України. За нашими підрахунками, видобуток мінерального палива за 10 місяців 1917 р., порівняно з відповідним періодом 1916 р., зменшився на 113,56 млн пудів, або на 8%. Вивіз мінерального палива з рудників у зазначені терміни скоротився на 198,88 млн пудів, або на 20%. На початку осені 1917 р. Тимчасовий уряд за участі керівників промислових об'єднань приступив до розгляду питання про планомірне скорочення виробництва через нестачу енергоресурсів й закриття частини металургійних заводів Донбасу (ЦДАВО України. Ф. 102. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 34 – 37 зв.). Це свідчило про втрату урядом контролю над управлінням економікою.

Вихід на політичну арену після Лютневої революції нових партій та організацій при відсутності належного соціального досвіду широких мас сприяв поширенню в них настроїв вседозволеності й безкарності. Така політична атмосфера виявилася сприятливою для ліворадикальних сил, які були зацікавлені в дестабілізації суспільства для захоплення влади насильницьким шляхом. Попри надзвичайно криваву й затяжну війну, не було досягнуто жодного результату щодо соціального примирення. На засіданнях Донкому, конференціях заводських комітетів і профспілок кожна зі сторін слухала тільки себе, відкидаючи аргументи протилежної.

Після більшовицького перевороту наприкінці жовтня 1917 р. падіння виробництва повсюдно різко прискорилося. Утворилась небезпечна тенденція до паралічу всього народного господарства. Становище промисловості наприкінці 1917 р. – початку 1918 р. варто характеризувати як

початок розпаду продуктивних сил, повернення населення до мінового, а в певних місцевостях й замкненого натурального господарства.

Список використаної літератури

1. Борьба. Орган Екатеринославской организации российской социал-демократической рабочей партии. 1917. 10 июня.
2. Горно-заводское дело. 1916. № 12. С. 13173.
3. Горно-заводское дело. 1917. № 9. С. 15415, 15418.
4. Горно-заводское дело. 1917. № 30–31. Отдельное приложение к журналу за 1917 г. С. 10.
5. ДАДО. Фр. 2623. Оп. 1. Спр. 1. Арк, 3 – 3 зв.
6. ДАХО. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 71 – 71 зв.
7. ДАЛО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 7 – 9
8. Известия Харьковского губернского общественного комитета (Губернские ведомости). 1917. 12 июля.
9. Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1935. Т. 3. 373 с.
10. Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. Ленингр. науч.-исслед. ин-т марксизма. Л. : Прибой, 1929. 201 с.
11. Максималіст. 1918. № 7.
12. Промышленность и торговля. 1917. № 20–21. С. 388.
13. Реснт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. К. : Генеза, 2004. 480 с.
14. Сердюк О. В. Гірничопромисловці Донбасу й Придніпров'я після повалення династії Романових (березень грудень 1917 р.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2001. Вип. 2. С. 42–81.
15. Социал-демократ. Рабочая газета. 1917. 16 (29) июня.
16. Труд и воля. 1917. 9 (22) августа.
17. Харьковский вестник. Губернский официальный орган Временного правительства. 1917. 25 июля.
18. ЦДАВО України. Ф. 102. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 34 – 37 зв.
19. ЦДІА України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 17 зв., 36.
20. ЦДІА України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 2 зв.
21. ЦДІА України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 2; Спр. 208. Арк. 30–31.
22. ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 20 зв.
23. ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 40, 49.
24. ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 43–43 зв.
25. ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 54.
26. ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 46 зв.
27. ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 10 зв.

References

1. Borba. Organ of the Yekaterinoslav organisation of the Russian Social Democratic Labour Party]. 1917. 10 June [in Russian].
2. Gorno-zavodskoe delo [Mining and Manufacturing]. 1916. № 12. P. 13173 [in Russian].
3. Gorno-zavodskoe delo [Mining and Manufacturing]. 1917. № 9. P. 15415, 15418 [in Russian].
4. Gorno-zavodskoe delo [Mining and Manufacturing]. 1917. № 30–31. Otdelnoe prilozhenie k zhurnalu za 1917 g. P. 10 [in Russian].
5. DADO [State Archives of the Dnipropetrovsk Region]. F. 2623. Op. 1. Spr. 1. Ark, 3 – 3 zv. [in Ukrainian].

6. DAHO [State Archives of the Kharkiv Region]. F. 1327. Op. 1. Spr. 1. Ark. 71 – 71 zv. [in Ukrainian].
7. DALO [State Archives of the Lviv Region]. F. 4. Op. 1. Spr. 14. Ark. 7 – 9 [in Ukrainian].
8. Izvestiya Harkovskogo gubernskogo obshestvennogo komiteta (Gubernskie vedomosti) [News of the Kharkov Provincial Public Committee (Provincial Gazette)]. 1917. 12 July [in Russian].
9. Lloid Dzhordzh, D. (1935). Voennye memuary [Military Memoirs]. Vol. 3. M.: Gosudarstvennoe socialno-ekonomicheskoe izdatelstvo [in Russian].
10. Lozinskij, Z. (1929). Ekonomicheskaya politika Vremennogo pravitelstva [Economic Policy of the Provisional Government]. L.: Priboj [in Russian].
11. Maksymalist [Maximalist]. 1918. № 7 [in Ukrainian].
12. Promyshlennost i torgovlya [Industry and Trade]. 1917. № 20–21. P. 388 [in Russian].
13. Reient, O. P., & Serdiuk, O. V. (2004). Persha svitova viina i Ukraina [The First World War and Ukraine]. K. Heneza [in Ukrainian].
14. Serdiuk, O. V. (2001). Hirnychopromyslovtsi Donbasu y Prydniprovia pislia povalennia dynastii Romanovykh (berezen hruden 1917 r.) [Mining Industrialists of Donbas and Prydniprovia after the Overthrow of the Romanov Dynasty (March-December 1917)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of Ukrainian History in the 19th and Early 20th Centuries*, 2, 42–81 [in Ukrainian].
15. Social-demokrat. Rabochaya gazeta [Social Democrat. Workers' newspaper]. 1917. 16(29) June [in Russian].
16. Trud i volya [Labour and Will]. 1917. 9(22) August [in Russian].
17. Harkovskij vestnik. Gubernskij oficialnyj organ Vremennogo pravitelstva [Kharkiv Herald. Provincial official organ of the Provisional Government]. 1917. 25 July [in Russian].
18. TsDAVO Ukrainy [Central State Archives of the Higher Authorities of Ukraine]. F. 102. Op. 1. Spr. 1. Ark. 34 – 37 zv. [in Ukrainian].
19. TsDIA Ukrainy [Central State Historical Archives of Ukraine]. F. 2161. Op. 1. Spr. 208. Ark. 17 zv., 36 [in Ukrainian].
20. TsDIA Ukrainy [Central State Historical Archives of Ukraine]. F. 2161. Op. 1. Spr. 140. Ark. 2 zv. [in Ukrainian].
21. TsDIA Ukrainy [Central State Historical Archives of Ukraine]. F. 2161. Op. 1. Spr. 140. Ark. 2; Spr. 208. Ark. 30–31 [in Ukrainian].
22. TsDIAK Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 2161. Op. 1. Spr. 13. Ark. 20 zv. [in Ukrainian].
23. TsDIAK Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 2161. Op. 1. Spr. 141. Ark. 40, 49 [in Ukrainian].
24. TsDIAK Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 2161. Op. 1. Spr. 141. Ark. 43–43 zv. [in Ukrainian].
25. TsDIAK Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 2161. Op. 1. Spr. 141. Ark. 54 [in Ukrainian].
26. TsDIAK Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 2161. Op. 1. Spr. 147. Ark. 46 zv. [in Ukrainian].
27. TsDIAK Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 2161. Op. 1. Spr. 158. Ark. 10 zv. [in Ukrainian].

Сердюк О. В. Занепад промисловості Донбасу й Придніпров'я наприкінці Першої світової війни. Причини та наслідки

У статті розглядається індустріальний розвиток Донбасу та Придніпров'я наприкінці Першої світової війни. На основі аналізу опублікованих й архівних матеріалів вивчається процес занепаду промисловості вищезгаданих територій, внаслідок масової мобілізації робітників,

хронічної транспортної кризи, а також збереження старих форм управління промисловістю українських регіонів та нехтування царською владою, а також Тимчасовим урядом, необхідності реформування індустріальної бази.

Унаслідок проведеного дослідження сформульовано такі висновки. Тимчасовий уряд виявився неспроможним реформувати управління надмірно зацентралізованою економікою, що призвело до неухильного погіршення її становища в досліджуваному тут регіоні України. За наведеними в статті підрахунками, видобуток мінерального палива за 10 місяців 1917 р. порівняно з відповідним періодом 1916 р. зменшився на 113,56 млн пудів, або на 8%. Вивіз мінерального палива з рудників у зазначені терміни скоротився на 198,88 млн пудів, або на 20%. На початку осені 1917 р. Тимчасовий уряд, за участі керівників промислових об'єднань, розпочав розглядати питання про планомірне скорочення виробництва через нестачу енергоресурсів і закриття частини металургійних заводів Донбасу. Це свідчило про втрату урядом контролю над управлінням економікою.

Вихід на політичну арену після Лютневої революції нових партій й організацій за відсутності належного соціального досвіду широких мас сприяв поширенню в них настроїв вседозволеності й безкарності. Така політична атмосфера виявилася сприятливою для ліворадикальних сил, які були зацікавлені в дестабілізації суспільства для захоплення влади насильницьким шляхом. Попри надзвичайно криваву й затяжну війну, не було досягнуто жодного результату щодо соціального примирення. На засіданнях Донкому, конференціях заводських комітетів і профспілок кожна зі сторін слухала тільки себе, відкидаючи аргументи протилежної.

Після більшовицького перевороту наприкінці жовтня 1917 р. падіння виробництва повсюдно різко пришвидшилося. Утворилась небезпечна тенденція до паралічу всього народного господарства. Становище промисловості наприкінці 1917 р. – початку 1918 р. варто характеризувати як початок розпаду продуктивних сил, повернення населення до мінового, а в певних місцевостях й замкненого натурального господарства.

Ключові слова: промисловість, Перша світова війна, Донбас, Подніпров'я, Тимчасовий уряд.

Serdyuk O. V. The decline of industry in Donbas and the Dnieper region at the end of World War I. Causes and consequences

The article research the industrial development of Donbas and the Dnieper region at the end of World War I. Based on the analysis of published and archival materials, is studied the process of the decline of industry in the aforementioned territories, as a result of the mass mobilization of workers, the chronic transport crisis, the preservation of old forms of industrial management in Ukrainian regions and the neglect of the tsarist authorities, as well as the Provisional Government, of the need to reform the industrial base.

As a result of the study, were formulated the following conclusions. The Provisional Government was unable to reform the management of the overly centralized economy, which led to a steady deterioration of its situation in the region of Ukraine studied here. According to the calculations given in the article, the extraction of mineral fuel for 10 months of 1917 compared to the corresponding period of 1916 decreased by 113.56 million poods, or 8%. The export of mineral fuel from mines during the specified period decreased by 198.88 million poods, or 20%. In the early autumn of 1917, the Provisional Government, with the participation of the heads of industrial associations, began to consider the issue of a systematic reduction in production due to a shortage of energy resources and the closure of some metallurgical plants in Donbas. This indicated the government's loss of control over the management of the economy.

The entry into the political arena after the February Revolution of new parties and organizations in the absence of proper social experience of the broad masses contributed to the spread of permissiveness and impunity among them. Such a political atmosphere turned out to be favorable for left-wing radical

forces, which were interested in destabilizing society in order to seize power by force. Despite the extremely bloody and protracted war, no results were achieved regarding social reconciliation. At meetings of the State Committee, conferences of factory committees and trade unions, each side listened only to itself, rejecting the arguments of the opposite.

After the Bolshevik coup at the end of October 1917, the decline in production everywhere sharply accelerated. A dangerous tendency towards paralysis of the entire national economy was formed. The state of industry at the end of 1917 – beginning of 1918 should be characterized as the beginning of the collapse of productive forces, the return of the population to a barter economy, and in certain areas to a closed subsistence economy.

Key words: industry, World War I, Donbas, Dnieper region, Provisional Government.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла до редакції 13.06.2025 р.

Прийнято до друку 29.08.2025 р.

Опубліковано: 06.10.2025 р.